

HALİL PAŞA'NIN HATIRALARININ TARİHİ KIYMETİ

Volkan MARTTİN*

Öz

Tarih araştırmalarının kaynakları arasında hatıraların farklı bir yeri vardır. Renksiz anlatımlara sahip arşiv belgelerinin suskun kaldığı durumların açıklığa kavuşturulmasında hatıralar önemli roller üstlenmektedir. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına ve Türkiye'nin Millî Mücadele Dönemi'ne ait olaylar ile kişilerarası ilişkileri daha iyi görmek ve anlamak adına Halil (Kut) Paşa'nın hatıratı büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Halil Paşa'nın atılgan ve cesur kişiliğiyle cepheden cepheye koşarak büyük fedakârlıklarla yerine getirdiği vatan hizmeti bütün açıklığı ile hatıralarda ortaya çıkmaktadır. 1967 yılından itibaren çeşitli zamanlarda yayımlanan, Kütü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı münasebetiyle yeniden gündeme gelen Halil Paşa'nın hatıralarının farklı baskıları mevcuttur. Bunlar arasında *Akşam* gazetesinde tefrika halinde yayımlanan hatıraların daha değerli olduğunu söylemek mümkündür. Başta askerî olmak üzere tarihin çeşitli kısımlarına kazandıracağı önemli ayrıntılar nedeniyle Halil Paşa'nın hatıraları yeniden değerlendirilmelidir. Bu sayede Trablusgarp, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Mücadele tarihleri daha ayrıntılı ve renkli olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Halil (Kut) Paşa, Osmanlı Devleti, Hatırat, Kütü'l-Amare Zaferi.*

Abstract

Historical Importance of Halil Pasha's Memoirs

Among the sources of history research, memoirs have a different place. Memories play an important role in clarifying the silent conditions of archival documents with colorless explanations. Halil (Kut) Pasha's memoir fills a great gap in order to see and understand better the relations between the Ottoman Empire and the events of the Turkish National Struggle Period. In the memories of Halil Pasha, who spends the first forty years of his life in a very active, has the information to be noted in the writing of the history usefully. There are variations of the memories of Halil Pasha, which was published at various times since 1967 and came back on the agenda of the centenary of the Victory of Kut-al-Amara. Among these, it is possible to say that the most valuable ones are articles published in the *Akşam*. The memories of Halil Pasha should be reconsidered because of the important details that will be given to various parts of history, especially the military. The history of the Battle of Tripoli, the Balkan Wars, the First World War and the Turkish National Struggle will be more detailed and colorful.

Key Words: *Halil (Kut) Pasha, Ottoman Empire, Memoir, Victory of Kut-al-Amara.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir; E-posta: vmartin@ogu.edu.tr
(Makale Gönderim Tarihi: 12.04.2017 - Makale Kabul Tarihi: 03.03.2018)

Giriş

Kişinin kendisini, tecrübelerini, müşahedelerini ve bildiği/hissettiği her şeyi yazdığı eserler hatırat olarak bilinmektedir¹. Tarih araştırmalarında arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve kitapların yanı sıra hatırat türünde eserlere de yer verilmektedir². Hatıratın tarih araştırmalarındaki yeri ve önemi içeriğin dönemine, hatırat sahibinin tarihe tanıklığına göre değişiklik göstermektedir. Genel anlamda tarih anlatımının tamamlayıcısı olan hatırat türünden eserlerin aynı zamanda arşiv belgelerindeki tek düze ve renksiz ifadelerine renk ve yeni bakış açısı kazandırdığını söylemek mümkündür. Bu özellikleriyle dönemine ışık tutmasıyla öne çıkan hatırat türünde eserler vardır. Her ne kadar kıymetli bilgileri içerse de bu tür eserler bilimsel yöntemler gereği “*tenkid*” sürecinden geçirildikten sonra kullanılmalıdır³. Burada, “*Nesnel Tarihçi*” olgusu akla gelmektedir⁴. Geçmiş olayları gözlemlenme imkânına sahip olmayan tarihçiler, buna rağmen “*devre vukûfiyet*”leri sayesinde hatırat türündeki eserlerin tarih yazımındaki ağırlığını belirlemektedirler⁵. Tarih yazımında hatıratı kullanılacak kişinin, gündeme konu olan devrin içindeki konumu, tarafı; var olan güç dengesi, kişisel çekişmeler, kazançlar ve kayıplar gibi unsurların ayrı ayrı değerlendirilmesi ve hatıratta geçen her ifadenin analiz edilmesi gerekmektedir. Bu sayede dikkat ve hassasiyetle hazırlanmış hakikate en yakın tarih metni ortaya konulabilir. Bu çalışmanın gündemini teşkil eden Halil Paşa’nın hatıraları; siyasî, içtimaî, iktisadî, askerî tarafları barındırması hasebiyle yakın dönem Türk tarihi için önemlidir⁶.

Halil Paşa Kimdir?

Halil (Kut) Paşa, Enver Paşa’nın iki yaş küçük amcası olarak 1882 yılında İstanbul’da doğmuştur⁷. İstanbul-Fatih’te bulunan Taş Mektep’te başlayan tahsil hayatı, Beşiktaş Abbasağa ve Hamidiye mahalle mektepleriyle devam etmiştir. Bu okullardan sonra Beşiktaş Askerî Rüştiyesi ve Kuleli Askerî Lisesi’ni bitiren Halil Paşa, 1904 yılında mezun olacağı Harp Okulu’na gitmiştir. Harp Okulu’ndan mezuniyetin akabinde orduya “*Mümtaz Yüzbaşı*” olarak katılan Halil Paşa, 1907 yılında Kolağası (Ön Yüzbaşı), 1911’de Binbaşı, 1913 yılında Kaymakam (Yarbay), 1915 yılında Miralay (Albay), 1916’da Mirliya (Tuğgeneral), 1918 yılında Birinci Ferik (Orgeneral) rütbelerine terfi

¹ Yalçın 2015, s. 273.

² Birinci 1998, s. 618.

³ Kütükoğlu 1998, s. 24.

⁴ Carr 2011, s. 228.

⁵ Yalçın 2015, s. 275; Kütükoğlu 1998, s. 2.

⁶ Dinç 1998, s. 1-3.

⁷ Aradaki farkı üç yaş olarak belirten kaynaklar vardır, Selçuk 1979, I, s. 384.

etmiştir⁸. Aynı süreçte Halil Paşa, Rumeli'de çeşitli görevler üstlenmiş; İstanbul'da Merkez Komutanlığı yapmıştır. Babıâli Baskını'ndan sonra Genelkurmay 3. Şube'de görev almış; çeşitli yerlerde tümen komutanlıkları yapan Halil Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra yine faal ve kritik görevler üstlenmiştir. Savaşın ardından orduyla ilişkisi kesilen (1920) ve daha sonra emekli olan (1923) Halil Paşa, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya savaşlarında görev almıştır. 20 Ağustos 1957 tarihinde vefat eden Halil Paşa, İstanbul Yahya Efendi Mezarlığı'nda medfündür. Çok hareketli denilebilecek bir ömür süren; kritik ve etkin görevlerin başında bulunan Halil Paşa'dan İngiliz istihbarat belgelerinde şu şekilde bahsedilmektedir:

“Halil Bey: Enver Paşa'nın amcası ama ondan genç. 23 Ocak 1913'teki hükümet darbesinin müdahallerindedir. (...) Bir süreliğine İstanbul'un askeri yöneticiliğini yaptı. Sonrasında Aziz Ali El Mısri'ye⁹ karşı entrikalarda büyük rol oynadı. Kafkasya'daki ordunun kumandanlığına atandı ve ordusu Mayıs 1915'te düşmana yenildi. Bu yenilgiden sonra 51. Tümen ile Mezopotamya'da görüldü. Hırslı, acımasız ve telaşlı biri. Fransızca'ya iyi konuşur ve Almanca'ya biraz bilir. Düz saçlı ve mavi gözlü. Bir Alman'a ya da aristokrat bir İskandinavlıya çok benzer”¹⁰.

Halil Paşa'nın Hatıralarının Yayınlanması

Hatıraların yayınlanması, yazılmasından farklı bir süreçte gerçekleşmektedir. Hatıraların yazılması veya kaydettirilmesi yoluyla oluşan hatırat türü eserlerin yayınlanma sürecinde yayınlayanın müdahaleleri, tarihî hakikatleri zedeleyecek mahiyet alabilmektedir¹¹. Bu bakımdan Halil Paşa'nın yayınlanan hatıralarına yönelik çeşitli görüşler ortaya atılmış, hatırat farklı yayınevlerinden kitap halinde basılmıştır.

1967 yılı Ekim ayından itibaren 81 gün boyunca, Halil Paşa'nın hatıratını Akşam Gazetesi'nde takdim ve dipnotlarla açıklamalar yaparak yayınlayan Şevket Süreyya Aydemir'in metnin de maddi hatalar barındırdığı iddia edilmektedir¹². Şevket Süreyya Aydemir, Halil Paşa ile “*Bakü Operasyonu*” diye bilinen görevde Karabağ'da karşılaşmışlardır¹³. 1967 yılında ilk kez paylaşılan bu hatırat, yapılan değişikliklerle 1972 yılında “*Kitap tümü ile Halil Paşa'nın anlattıklarıdır...*” ifadesiyle kitaplaştırılmıştır¹⁴. Ancak aynı yazara ait

⁸ Dinç 1998, s.6; *Biyografi* 2009, III, s.194; Dinç 2016, s. 152.

⁹ Altınıtılan eserde sehven “Aziz Ali El Masri” olarak geçmektedir.

¹⁰ Özdemir 2008, s.51.

¹¹ Birinci 1998, s. 619.

¹² Çifci 2015, s. 10.

¹³ *Akşam*, 11 Ekim 1967, s. 4.

¹⁴ Sorgun 1972, s.5; Çifci 2015, s. 10-11.

daha sonraki basımlarda bu ifadenin değiştirildiği görülmektedir: “...*Bu kitap Halil Paşa'nın anıları ve benim yaptığım araştırmalar sonucunda ortaya çıkan belgelere dayanılarak ve bunlara bir üslup verilerek yazılmıştır...*”¹⁵.

Halil Paşa'nın hatıratını yakın dönemde yeniden yayına hazırlayan Erhan Çifci'nin ifadesine göre, Halil Paşa'nın hatıratını dikte ettirdiği Dr. Necdet Özgelen, Şevket Süreyya Aydemir'in yayınladığı tefrikaların özgün anlatıma yakın olduğunu, ama 1972 yılında kitaplaştırılan ve daha sonra birçok defa basımı yapılan Taylan Sorgun'un yayına hazırladığı “*Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*” başlığını taşıyan hatıratın ise 1967 yılında yayınlanan serinin tahrif edilmiş ve genişletilmiş hali olduğunu vurgulamaktadır¹⁶. Yakın zamanda verdiği bir röportajda Dr. Necdet Özgelen, kitabın başlığında geçen “*Bitmeyen Savaş*” ifadesinin de kendilerince kararlaştırmış olduklarını ifade etmektedir¹⁷.

Kütü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı münasebetiyle Timaş yayınları “*Hatırat Kitaplığı*” serisinden çıkan “*Kütü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*” adlı eser, 1967 yılında tefrika halinde yayınlanan hatıratın gözden geçirilmiş ve kitaplaştırılmış halidir¹⁸.

2016 yılında Dr. Necdet Özgelen'in önsözü ile hazırlanan yeni bir baskı “*Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amâre, Halil Paşa'nın Hâtıratı*” adıyla Akıl Fikir yayınlardan çıkmıştır.

Yayınlanan Hatıraların Tarihi Kıymeti

Halil Paşa'nın hatıralarında Osmanlı Devleti'nin son yıllarına dair emsali olmayan ayrıntılar vardır. İniyatifin, atılğanlığın ve cesaretin birçok aksaklığı gidermesindeki rolü düşünüldüğünde, Halil Paşa'nın tarihteki yeri daha iyi anlaşılacaktır. Halil Paşa'nın bulunduğu ortamlarda farkını belli etmesi, karizmatik kişilik yapısındanadır. Bu karizmatik yapıyı net olarak gördüğümüz hatıralarda henüz yeteri kadar üzerinde durulmamış bilgiler vardır. İttihat ve Terakki'nin teşekkülü, yönetime gelmesi, icraatına dair değerli bilgileri bu hatıralarda bulmak mümkündür. Özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına gözlem ve tespitleri bu savaşların tarihlerine büyük katkı sağlamaktadır. Trablusgarp'a intikalini dahi çok zorlu olduğu zamanlarda Halil Paşa'nın atılğan ve samimi yaklaşımı sayesinde bu zorlukların aşıldığı görülmektedir. Bu samimi ve girişken yaklaşımıyla yabancı (Fransız) bir subayın desteğinin alındığı hatıratı zikredilmektedir. Halil Paşa'nın genç bir subayken başladığı

¹⁵ Çifci 2015, s. 11.

¹⁶ Çifci 2015, s. 11.

¹⁷ *Derin Tarih*, Nisan 2016, 49, s. 115.

¹⁸ Çifci 2015, s. 11.

gerilla-milis kuvvetlerinin teşkilatlandırılmasına yönelik çalışmaları Trablusgarp'ta da devam etmiştir¹⁹. Trablusgarp'ta savaşın devam ettiği tarihlerde Balkanlarda patlak veren yeni savaş, Halil Paşa'nın hayatındaki seyri değiştirmiş; bu defa yine Balkanlara dönmüştür. Trablusgarp'ta mücadele eden her kişi gibi Halil Paşa da, “yenilmediği için gururlu, ama netice alamadığı için hüznünlüdür”²⁰.

Balkan Savaşları esnasında mücadelesini en açık olarak şekilde, “*Maksadı mukaddesi millet istihsal olunmadıkça ölmek var dönmek yok*”²¹ şeklinde ifade eden Halil Paşa millete hizmetini sürdürmeye devam etmiştir.

Halil Paşa'nın henüz Yarbay rütbesinde bulunduğu sırada Cihan Harbi patlak vermiş ve birkaç ay sonra harbe Osmanlı Devleti de iştirak etmiştir. Halil Paşa harbe iştirak tartışmalarına girmeden vatanseverce idarî görevlerden ziyade “*aktif vazife*” üstlenmek istemiştir²². Halil Paşa'nın yeğeni Enver Paşa'dan “*aktif vazife*” talebi, “*Halil Bey Kuvve-i Seferiyesi*” ismiyle anılacak ve kendisinin teşkil edeceği bir birliğin kurulması emriyle müspet cevaplanmıştır²³.

Halil Paşa, Trablusgarp'un “*takviyesi*” için annesini, eşini, altı aylık oğlunu geride bıraktığı gibi²⁴, yine cepheye koşmuştur. Halil Bey Kuvve-i Seferiyesi, İstanbul'un Anadolu yakasında tertip ve tanzim edildikten sonra hemen hareket etmiş; demiryolu ve karayolunun müsait hatlarıyla Urfa'ya varmıştır²⁵. O sırada Şark cephesinde bulunan Enver Paşa'dan aldığı başka bir haberle birliğini güvendiği bir alay komutanına bırakarak Ulukışla'ya intikal eden Halil Paşa, burada Enver Paşa ve Bronsart Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Sarıkamış nedeniyle eriyen III. Ordu'nun takviyesi için evvelce Dağistan'a sevk edilen birliğinin Erzurum cephesine naklinin uygun görüldüğünü öğrenmiştir. Halil Paşa'nın hatıralarında öne çıkan teşkilatçı kişilik yapısından olacak, Enver Paşa ondan İstanbul'a dönerek yeni bir “*Kuvve-i Seferiye*” kurmasını istemiştir²⁶. Cihan Harbi öncesinde Doğu'daki asayiş olayları üzerine Tahsin (Uzer) Bey'in isteğiyle fırka (tümen) kumandanlığını bırakıp alay kumandanlığı gündeme gelince, “*Memleketin selâmeti için*”

¹⁹ Dinç 1998, s. 28.

²⁰ Dinç 1998, s.23; Dinç 2016, s. 155.

²¹ Sorgun 1972, s.53; Sorgun 1997, s. 53.

²² Çifci 2015, s. 137.

²³ Dinç 1998, s.36; Çifci 2015, s.137.

²⁴ *Akşam*, 9 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 102; Sorgun 1972, s. 53; Sorgun 1997, s. 83; Dinç 1998, s. 16.

²⁵ Çifci 2015, s. 137; Selçuk, 1979, I, s. 102-114.

²⁶ *Akşam*, 23 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 138.

gerekirse bölük kumandanı olarak dahi o görevi yapacağını söyleyen Halil Paşa'nın tam bir vazife adamı olduğu bu örneklerde açıkça görülmektedir²⁷.

İkinci olarak kurulan bu yeni birliğin birincisiyle aşağı yukarı aynı teşkilata (üç piyade alayı ile dağ topçu bataryaları, makineli tüfekler ve bir süvari bölüğü) sahip olduğu hatıratla zikredilmektedir. Evvelki ile aynı güzergâhı takip eden “*Kuvve-i Seferiye*”, bu defa İran'da Ruslara karşı çarpışmak için Urfa üzerinden Musul'a varmış, ilerleyerek Erbil, Revandiz istikametiyle Savuçbulak yöresinden İran'a girmiştir²⁸. Ancak buradaki mücadelede Rus mevzilerine yapılan taarruzun başarı ile sonuçlanmaması ve aynı süreçte Van'ın işgale uğraması üzerine elde edilen İran toprakları terk edilmiş, birlik geri çekilmiştir²⁹.

Bu iki birlikten birincisi bu yörede 51. Tümen adını almış; İran'dan gelen ikincisi ise 52. Tümen adıyla anılmıştır. Halil Paşa, ilave iki tümen ve bir alay ile “*III. Ordu Sağ Cenah Grubu*” ismiyle Kuzeydoğu Anadolu'da III. Ordu'nun sağ kanadının korunması görevini üstlenmiştir. Karşıdaki Rus birliklerin kumandanı, karargâhı hatıratla aktarılırken 1071 Malazgirt'e ve Anadolu'daki Türk-İslâm hâkimiyete dair bilgilere yer verilmektedir³⁰. Buradaki görevi esnasında Halil Paşa'nın coğrafi dinamiklerin önemini vurgularken, emrindeki birliklerin mücadeleleri esnasındaki “*dalgalanma*” ve “*boğazlaş*”malardan söz etmektedir³¹. Şiddetli mücadelelerinin ilk zamanlarında başarılar kazanılmış olsa da takip eden günlerde bölgenin başkente uzaklığı; bölgede yolun, askerî ve sanayi “*tesislerinin*” yokluğu Türk birliklerinin yıpranma oranını artıran başlıca unsurlar olmuşlardır. Halil Paşa, aralıksız devam eden bu mücadele sebebiyle albay rütbesine terfi etmiştir. Bu cephedeki vaziyetin gittikçe karmaşık hale gelmesi üzerine 1915 Eylülünde iki tümeniyle birlikte Erzurum cephesine gelen Halil Paşa, bu yeni seferinde Rus taarruzunu karşılamıştır. Bu durum üzerine

²⁷ Sorgun 1997, s.1 31.

²⁸ Burada Halil Paşa'nın şöyle bir konuşma yapmıştır: “*Asker! Bizi dünya yüzünden kaldırmak isteyen düşmanlarımız bütün sınırlarımızdan saldırdılar. Cezayir'den Süveyş'e, Kafkas dağlarından Erzurum'a, Viyana'dan Meriç'e kadar ülkemizi elimizden alanlar, son yurdumuza göz diktiler. Ana Türk yurdunu, Türkistan'ı esir ve birlikleri yok etmeye çalışsan; Ural ve Volga boylarını Türk'e zindan yapan, güzel Kafkasları kana boyayan Moskof Erzurum'a hücum etti. Müslümanların Halifesi sıfatıyla bütün İslâmları, Türklerin Padişahı sıfatıyla bütün Türkleri korumak görevinde bulunan Halifemiz ve Padişahımız, düşmanlara harp ilan etti ve bütün dünya Müslümanlarına, silaha sarılarak başlarındaki devletlere isyan etmelerini emretti. Bize de İran'ı ve Kafkas'ı Ruslardan kurtarmak ödevini verdi. Savaş gidiyoruz. Halifenin ve Padişahın emrini yerine getirmeye gidiyoruz. Allah Milletimize ve Padişahımıza karşı bizim yüzümüzü kara çıkarmasın. Hepimiz yurdumuza ak yüzle dönelim veya Müslümanın ve askerinin son rütbesi olan şehadet rütbesine erelim...*” Selçuk, 1979, I, s. 130-131.

²⁹ *Akşam*, 23 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 139.

³⁰ *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 140.

³¹ *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 141.

Enver Paşa'nın kendisine güvenini ve desteğini hatıratında açıkça dile getiren Halil Paşa, kuzeyde Rus taarruzu ile güneyde -Irak'ta- İngiliz taarruzunun aynı süreçte gerçekleşmesi üzerine, 9 Ekim 1915 tarihi itibarıyla Irak'a intikal etmesi gerektiğine dair emir almıştır³².

Askerlikte hızlı olarak kabul edilebilecek bir yükselişle terfi alıp yüksek rütbelere erişen Halil Paşa'nın, Enver Paşa ile akraba olması vurgulana gelmiştir. Hâlbuki askerlik hayatında cepheden cepheye, vazifeden vazifeye koşan Halil Paşa, kanımızca aldığı her rütbeyi hak etmiştir. Enver Paşa ile akrabalıktan ziyade yakınlığı, daha çok dava birliğine dayanmaktadır.

33 yaşında bir albay olarak bu defa Irak'a vazife için koşan Halil Paşa, İngilizlerin Bağdat'a ulaşmasından önce Irak'a varmanın, yer şekilleri ile mevsimin olumsuz şartlarına rağmen harbin seyri bakımından önemini hatıralarında vurgulamaktadır³³.

Bitlis ve Siirt üzerinden yapılan intikal esnasında Halil Paşa'nın apandisit nedeniyle rahatsızlandığı, sancılar içinde ölümle bir de bu şekilde karşı karşıya kaldığı hatıratında yer almaktadır³⁴. Ancak bu rahatsızlık, vazifenin ifâsında onu engellememiştir. Yolların genel durumu göz önünde tutularak tarihî bir ilhamla Bağdat'a intikalde “*binlerce yıl önce Asurilerin*” kullandığı yöntem uygulanarak Dicle nehri üzerinden “*kelek*” tabir edilen sallarla Bağdat'a ulaşılmıştır³⁵.

1915 yılının son aylarında Irak'a hasta halde ulaşan Halil Paşa'nın o sıralarda kendisi gibi albay rütbesine sahip fakat kıdemli, Nurettin Bey'in (Sakallı Nurettin Paşa) emrine girdiği bilinmektedir. Cavit Paşa (26 Ağustos 1914-20 Ocak 1915) ve Süleyman Askerî Bey'den (20 Ocak 1915-14 Nisan 1915) sonra Enver Paşa tarafından 23-24 Nisan'da Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na atanan³⁶ Albay Nurettin Bey, 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a gelerek görevine başlamıştır³⁷. Lakin hatıratına göre, Irak'taki hâlihazırdaki vaziyetinin iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Hastalığı nedeniyle ambulans gibi hazırlanan bir otomobille 1915 yılının Aralık ayında Nurettin Bey'i ziyaret ettikten sonra cepheyi inceleyen Halil Paşa, Irak'ın kuzeyine yönelmiş Osmanlı birliklerinin Selman-ı Pak'a kadar çekilmiş³⁸ olduğunu hatıralarında dile

³² *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 141; Selçuk, 1979, I, s. 189.

³³ *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 142.

³⁴ *Akşam*, 25 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 143; Selçuk, 1979, I, s. 195.

³⁵ *Akşam*, 25 Kasım 1967, s. 4; Sorgun 1972, s. 152; Sorgun 1997, s. 152; Çifci 2015, s. 143.

³⁶ Dinç 1998, s. 41-43; Şahin 2016, s. 293; Taş 2014, s. 18.

³⁷ Taş 2014, s. 19.

³⁸ Bu çekilme 120 kilometredir, Taş 2014, s. 27; Bu görüşmenin yapıp yapılmadığını dair bilgiye elimizdeki arşiv kayıtlarında rastlayamadık. Ancak ileri harekâtın aynı dönemde gerçekleşmesi, Nurettin Bey'in karargâhını Beyt-i nevfel'den Beyt-i reşid'e taşıması, 7 Aralık günü Halil Paşa'nın 18. Kolordu karargâhında Kût'ül-Amare'nin 6 km kuzeydoğusunda (Beşare Kalesi

getirmektedir. Bilindiği üzere 21-22 Kasım 1915'te İngilizler Selman-ı Pak'a taarruz düzenlemişler, takip eden gün 51. Tümenin kuzeyden yaptığı karşı taarruzla İngilizler ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. 3 Aralık 1915 tarihli Başkumandanlığa ve Goltz Paşa'ya gönderilen raporda Irak Kumandanı Nurettin Bey, ordunun Kütü'l-Amare'ye kuzeyden 15, kuzeydoğudan 34 kilometre mesafede takipte olduğunu haber vermektedir. Aynı raporda Bağdat'a ulaşan 52. Tümenin birliklerinin bölgeye çağrıldığı aktarılmaktadır³⁹. Hatırlanacağı üzere 51. ve 52. Tümenler, Enver Paşa'nın emriyle Halil Paşa'nın kurduğu ikinci Kuvve-i Seferiyenin birlikleriydi. Halil Paşa'nın atılğan yapısının, Irak'ta da savaşın seyrinin değişmesinde etkili olduğu görülmektedir. Zira Halil Paşa'nın aksine cepheye temkinli yaklaşan Nurettin Bey'in bu yaklaşımının nedeninin selefi Süleyman Askerî Bey'in yaşadıklarını göz önünde bulundurması olduğu söylenebilir⁴⁰.

Nurettin Bey'in ağır zayıyatı düşünerek kuzeye çekilmeye devam etme fikrinden vazgeçiren kişinin Halil Paşa olduğu hatıratında geçmektedir⁴¹. Nurettin Bey'in bu çekilme eğilimindeki nedeninin “*eski cephe birliklerinin maneviyatı*”yla ilgili olduğu hatıratındaki bilgilerden anlaşılmaktadır⁴². Nurettin Bey'e göre daha cesur hareket eden Halil Paşa, Nurettin Bey ile anlaşamayan Goltz Paşa tarafından bir alternatif olarak değerlendirilmiştir. Zaten Nurettin Bey ile Goltz Paşa arasında bir anlaşmazlığın varlığı tüm cepheye sirayet etmiş durumdadır⁴³. Nurettin Bey'in dikkatli ve temkinli duruşu, Goltz Paşa tarafından tasvip edilmemektedir.

Irak'taki Türk birliklerinin Goltz Paşa'nın komutasında VI. Ordu adıyla birleştirilmesinin ardından, Halil Paşa, “*Dicle Grubu Komutanı*” yapılmıştır. Evvelce kıdemi dolayısıyla Nurettin Bey'in emrinde görev yapan Halil Paşa'nın yeni görevini, selefi Nurettin Bey'e helalleşerek haber verişini hatıratında bulmak mümkündür. Irak cephesinde birlikte hareket eden bu iki komutan, birbirinden razı bir şekilde halef-selef olarak komuta devrini gerçekleştirmişlerdir⁴⁴.

Hatıratında muharebenin seyri, genel durumu kavrayışı sayesinde Halil Paşa ile Türk tarafının lehine dönmüştür. Halil Paşa'nın General Townshend'e 10

yakınlarında) bulunması bu görüşmenin yapıldığı kanısını güçlendirmektedir. *Askerî Tarih I*, Ocak 2016, 137, s. 1 (Belge No: 1); *Askerî Tarih II*, Ocak 2016, 137, s. 5 (Belge No: 3); *Askerî Tarih III*, Ocak 2016, 137, s.19 (Belge No: 9); Ayrıca bkz. *Askerî Tarih IV*, Ocak 2016, 137, EK-3.

³⁹ *Askerî Tarih I*, Ocak 2016, 137, s. 1 (Belge No: 1).

⁴⁰ *Akşam*, 26 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 147-151; Taş 2014, s. 17.

⁴¹ Nurettin Bey'in daha faal ve etkin olduğunu ifade eden bir anlatım için bkz. Taş 2014, s. 42-43.

⁴² *Akşam*, 26 Kasım 1967, s.4; Çifci 2015, s. 148.

⁴³ Taş 2014, s. 42.

⁴⁴ *Akşam*, 28 Kasım 1967, s. 4; Çifci 2015, s. 151-152.

Mart günü teslim olma çağrısını hatıratından öğrenmekteyiz. 10 Ocak 1916 günü yapılan görev devrinden sonra İngilizlerin önceden giriştikleri faaliyetleri sürdürdükleri görülmüş; General Townshend birliklerini muhasaradan kurtarmaya çalışmıştır⁴⁵. Bu süreçte karşılıklı yazışmalar yapılmış⁴⁶, hatta Halil Paşa'ya 1 milyon İngiliz Lirası rüşvet teklif edilmiştir. Hatıratında bu rüşvet teklifi, tarihe atıfla 1711 yılında Rus Ordusu'nu Prut nehri kenarında amansız yakalayan Baltacı Mehmed Paşa'nın muhasarayı Rus Çariçesi Katerina ile görüşülmesinden sonra kaldırması olayı ile ilişkilendirilerek dile getirilmektedir⁴⁷. Kişisel çıkarını devletin çıkarı önüne koymayan Halil Paşa'nın bu örnek davranışı herkesçe bilinmelidir. Tarih bilgisi ve bilincinin kişiye kattıklarından da bu vesile ile söz edilmelidir. Aynı zamanda bir komutanın emri altındaki her askerin kendisine bağlılığı dikkat edilmesi gereken başka bir husustur⁴⁸. Halil Paşa, üstün hizmet ve fedakârlığından dolayı zaferin arifesinde henüz VI. Ordu Kumandanı Vekiliyken, 27 Nisan 1916 tarihinde "*muharebe altın liyakat*" madalyasıyla taltif edilmiştir⁴⁹. Irak cephesinde kazanılan Kût Zaferi'yle muhasaradaki 5 general, 277 İngiliz subayı, 274 Hintli subay, 2592 İngiliz nefer, 6988 Hintli neferi ve 3400 "*gayr-i muhârib*" toplam "13300 kûsûr"dan müteşekkil İngiliz birlikleri 29 Nisan 1916 günü teslim olmuşlardır.⁵⁰ Halil Paşa'nın 29 Nisan günkü tebliğinin hatıralarda farklı varyasyonları vardır:

⁴⁵ Hatıratında 10 Ocak olarak geçen bu tarih kaynaklarda farklılık göstermektedir. Örneğin; 12 Ocak, (*Biyografi* 2009, III, s. 194) ve 13 Ocak 1916 olarak geçmektedir (Arı, 1997, s. 197); Osmanlı askerlerinin "*Kendi Gelen*" diye adlandırdığı "*Julnar*" zırhlı gambotun Dicle'den yukarıya ilerlemesi muhasaradan kurtarma çabaları arasında sayılabilir. *Askerî Tarih V*, Ocak 2016, 137, s. 153 (Belge No: 53-7); Çifci 2015, s.155-160.

⁴⁶ Örneğin; 26 Nisan 1916 tarihinde "*düşmanla teslim ve tesellüm şerâiti kararlaştırmak için*" ateşkes yapıldığı 18. Kolordu Kumandanı Halil Paşa imzasıyla rapor edilmiştir. *Askerî Tarih VI*, Ocak 2016, 137, s. 158 (Belge No: 56).

⁴⁷ *Akşam*, 2 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s. 161-164; Başkumandanlığa yazılan 27 Nisan 1916 tarihli telgrafta, General Townshend ile Türk siperleri önünde yapılan görüşme aktarıldıktan sonra, "*kırk iki top, bir milyon İngiliz lirası vererek*" Hindistan'a gitme izin talebi dile getirilmiş, böylece rüşvet tekrarlanmıştır. *Askerî Tarih VII*, Ocak 2016, 137, s. 170 (Belge No: 57-6); Ertesi gün Halil Paşa'ya tebliğ edilen Başkumandanlık Vekili Paşa'nın cevabında, "*İngilizlere siyâseten cemîle yapmak mecburiyyetinde olmadığımız gibi paraya da ihtiyâcımız yoktur*" denilmektedir. *Askerî Tarih VIII*, Ocak 2016, 137, s. 173 (Belge No: 57-7).

⁴⁸ Selçuk, 1979, I, s. 108.

⁴⁹ *Kûtü'l-Amâre Zaferi*, s.124-125 (BOA, İ.DUİT, 150/60_1).

⁵⁰ *Askerî Tarih IX*, Ocak 2016, 137, s. 198 (Belge No: 59-2).

“Orduma!

Arsılanlar! Bu gün
Türklere Şeref, Şan İngilizlere
kara meydan olan Őu kızgın
toprakların güneŐli havasında
Őehitlerimizin ruhu Şad ve
handan uçuŐuyorlar.
Hepinizin pak alınlarımızdan
perek, hepinizi tebrik
ederim.

200 yıldan beri
tarhimizde okunmayan bir
vakayı kaydettiren Allah 'a
hamd ve Őükürler olsun.
Allah 'ın azametına bakınız ki,
1500 senelik İngiliz tarihine
böyle bir vakayı ilk defa sizin
snglerinizle yazdırdı.

Ordum, gerek Kut
karşısında gerekse Kut 'u
kurtarmak isteyenler
karşısında 300 'den fazla
zabiti ile 10.000 erini Şehit ve
yaralı verdi. Fakat buna
karşılıklı İngiliz ordusundan
bugün, burada 5 general, 481
subay, 13.300 er esir aldı.
Bunları kurtarmaya gelen
İngiliz ordusunun ise bugüne
kadar zayıyatı 30.000 kiŐidir.
Türk sebatının İngiliz inadını
kırdığı bu harpte birinci vaka
Çanakkale 'de, ikinci vaka da
burada geçti.

Bu güne “Kut
Bayramı” adını veriyorum.
Ordumun her ferdi her yıl bu
günü kutlarken, Şehit/erimize
Yasinler, Tebarekeler,
Fatihalar okunsun.

VI. Ordu Kumandanı
Mirliva (Tuğgeneral) Halil⁵¹

⁵¹ Çifci 2015, s. 161-162.

“ORDUMA.

Arsılanlar.

1 - Bugün Türklere
Őerefü Şan, İngilizlere kara
meydan olan Őu kızgın
toprağın mŐemmes
semasında Őhedamızın
ruhları Őad handan pervaz
ederken, ben de hepinizi pak
alınlarından öperek cmlenizi
tebrik ediyorum,

2 - Bize ikiyüz
senedenberi tarhimizde
okunmayan bir vakayı
kaydettiren Cenab-ı Allah 'a
hamd Şükür eylerim.
Allah 'ın azametına bakınız ki,
binbeŐyüz senelik İngiliz
Devleti 'nin tarihine bu vakayı
ilk defa yazdıran Türk
süngüsü oldu. İki senedir
devam eden cihan harbi böyle
parlak bir vaka daha
göstermemiŐtir.

3 - Ordum gerek Kut
karşısında ve gerekse Kut 'u
kurtarmaya gelen ordular
karşısında 350 subay ve on
bin neferini Şehit vermiŐtir.
Fakat buna mukabil bugün
Kut 'da 13 general, 481 subay
ve 13,300 er teslim alıyorum.
Bu teslim aldığımız orduyu
kurtarmaya gelen İngiliz
kuvvetleri de 30.000 zayıat
vererek geri dönmüŐlerdir.

4 - Őu iki farka
bakınca cihanı hayretlere
düşürecek kadar büyük bir
fark görülür. Tarih bu vakayı
yazmak için kelime bulmakta
mŐklata uğrayacaktır.

5 - İŞte Türk sebatının
İngiliz inadını kırdığı birinci
vakayı Çanakkale 'de, ikinci
vakayı burada görüyoruz.

6 - Yalnız süngü ve
gğsmzle kazandığımız bu

zafer yeni tekemmül eden
vaziyeti harbiyemiz
karşısında muvaffakiyeti
atiyemizin parlak bir
baŐlangıçtır.

7 - Bugüne Kut
Bayramı namını veriyorum.
Ordumun her ferdi, her sene
bu günü tesit ederken
Şehitlerimize yasinler,
tebarekeler, fatihalar
okunsunlar. Őhedamız hayatı
ulyatta, semevatta kızıl
kanlarla pervaz ederken,
gazilerimiz de atideki
zaferlerimizle nighban
olsunlar.

MİRLİVA HALİL
Altıncı Ordu
Kumandanı
29.4.1916⁵²

⁵² Sorgun 1972, s. 189-190;
Sorgun 1997, s. 189-190.

“ORDUMA.

Emir:

Kütülammare

29 Nisan 1916,

Arsılanlar;

1 - Bugün Türklere şeref ü şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın müşemmes semasında şühedamızın ruhları şad ü handan pervaz ederken, ben de hepinizin pak alınlarından öpererek cümlelerinizi tebrik ediyorum,

2 - Bize iki yüz seneden beri tarihimize okunmayan bir vakayı kaydettiren Cenab-ı Allaha hamd ü şükür eylerim. Allahın azametini bakınız ki, bin beş yüz senelik İngiliz devletinin tarihine bu vak'ayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki seneden beri devam eden Cihan Harbi böyle parlak bir vak'a daha göstermedi.

3 - Ordum, gerek Küt karşısında ve gerekse Küt'ü kurtarmaya gelenler karşısında üç yüzü müteceviz zabiti ve on bin neferini şehit ve mecruh olarak gaip etti. Fakat buna mukabil İngiliz Küt'ten beş general, 481 zabıt ve 13,300 nefer esir alıyor. Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz ordusuna da bugüne kadar otuz bin zayıat verdirerek...

4 - Şu iki yekûna bir nazar atfedince cihanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir fark görülür. Tarih bu vak'ayı yazmak için kelime bulmakta müşkülâta uğrayacaktır.

5 - İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı bu harpte birinci vak'ayı Çanakkale'de, ikinci vak'ayı da burada görüyoruz.

6 - Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer, yeni tekemmül eylemekte olan vesait-i harbiyemiz karşısında mufavvakiyet-i âtiyemizin parlak bir başlangıcıdır.

7 - Bugüne 'Küt Bayramı' namını veriyorum. Ordumun her ferdi, her sene bu günü tesit ederken şehitlerimize 'Yasin'ler, 'Tebareke'ler, 'Fatiha'lar okusunlar. Şühedamız hayat-i ulyatta, semevatta kızıl kanlarla pervaz ederken, gazilerimiz de âtideki zaferlerimizle nigehban olsunlar.

Altıncı Ordu
Kumandanı
Mirliva
Halil⁵³

⁵³ Selçuk, 1979, I, s. 250-252.

Birinci Dünya Savaşında yalnız Irak'ta değil, hizmetinin beklendiği her noktada vazifesinin başında bulunan Halil Paşa, Birinci Dünya Savaşının sonlarına doğru Gence ve Bakü'ye yöneltilen Kafkas Harekâtında etkili roller üstlenmiştir.⁵⁴ Bu harekâtle Gence ve Bakü'ye ulaşan Türk birlikleri, Mondros Mütarekesi gereğince buralardan çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁵

Halil Paşa bu süreçte İstanbul'a gelmiş; fakat burada tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir.⁵⁶ Eski askerlerinden birinden gelen haber üzerine kimliğini değiştirerek mahpusluktan kurtulan Halil Paşa, Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'nin önemli kişileriyle görüşmüştür.⁵⁷ Bu görüşmelerden biri Mustafa Kemal Paşa ile yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinin ardından Kafkasya'ya ve Rusya'ya giderek oradan Millî Mücadele'ye destek vermek konusunda ikna olmuştur. Moskova ve Batum'daki faaliyetleriyle bu desteği açıkça gösteren Halil Paşa'nın,⁵⁸ Enver Paşa'nın Anadolu'ya gitmekten vazgeçmesinde etkilisi vardır. Hatıratında Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinin Millî Mücadele içinde ayrılmalara sebebiyet vereceğinden, mücadelenin gücünü henüz toparladığı süreçte böyle bir parçalanmanın işgalciler karşısında dağılma ve ardından felaketin geleceğinden söz edilmektedir.⁵⁹ Enver Paşa ile görüşen, onu teskin ve telkin eden Halil Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında kaldığı hatıratında görülmektedir.⁶⁰

Türk İstiklâl Harbi'nin zaferle sonuçlanması üzere, Halil Paşa'nın Gazi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi hatıratında anlatılmaktadır. Yeniden vazife alabileceğini ifade eden Halil Paşa'ya "...düşündüğün gibi, hayatta serbest kalmaklığın daha muvafık olacaktır" denilmiştir.⁶¹

Bu yeni durumla hayatının yaklaşık kırk yılını cepheden cepheye koşuşturarak millete hizmet adına fedakârlıklar yaparak geçirmiş olan Halil Paşa, vefatına kadar "*son Osmanlı Paşası*" olarak, "*hatıralar yığını arasında âdeta türbedar*" gibi köşesine çekilmiştir.⁶²

Sonuç olarak, yakın dönem Türk Tarihi açısından tarihî süreçleri karşılaştırmalı olarak ele alma imkânı sağlayan hatıralardan biri olan Halil Paşa'nın hatıratı, tarihi olayların anlatımına renk katarak yeni bir bakış açısı

⁵⁴ *Akşam*, 7 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.176.

⁵⁵ *Akşam*, 10 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.185.

⁵⁶ *Akşam*, 11 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.190.

⁵⁷ *Akşam*, 13 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.194.

⁵⁸ Dinç 1998, s.78-79.

⁵⁹ *Akşam*, 19 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.214.

⁶⁰ *Akşam*, 22 Aralık 1967, s.4; *Akşam*, 25 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.221-222, 232.

⁶¹ *Akşam*, 28 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.242; Hatıralar Sorgun'da "Ve Son" başlığı ile burada bitmektedir (Sorgun 1972, s.381; Sorgun 1997, s.381).

⁶² *Akşam*, 29 Aralık 1967, s.4; Çifci 2015, s.243.

Halil Paşa'nın Hatıralarının Tarihi Kıymeti

getirmektedir. Hatıraların kullanımında yayımlanan nüshalarının titizlikle değerlendirilmesi gerekmektedir. Halil Paşa'nın yayımlanan hatıralarının bilimsel kıymeti tarihi olaylarla ortaya çıkmaktadır. İhtilafı konuların; Trablusgarp, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele gibi dönemlerin daha iyi aydınlatılmasında Halil Paşa'nın hatıraları adeta kuvvetli bir ışıktır.

KAYNAKLAR

a. Gazeteler

- Akşam*, 11 Ekim 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 11 Ekim 1967, s. 4.
- Akşam*, 23 Kasım 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 23 Kasım 1967, s. 4.
- Akşam*, 24 Kasım 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4.
- Akşam*, 25 Kasım 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 25 Kasım 1967, s. 4.
- Akşam*, 26 Kasım 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 26 Kasım 1967, s. 4.
- Akşam*, 28 Kasım 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 28 Kasım 1967, s. 4.
- Akşam*, 7 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 7 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 10 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 10 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 11 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 11 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 13 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 13 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 19 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 19 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 22 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 22 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 28 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 28 Aralık 1967, s. 4.
- Akşam*, 29 Aralık 1967 Şevket Süreyya Aydemir, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa’nın Hatıraları”, *Akşam*, 29 Aralık 1967, s. 4.

b. Kitap ve Makaleler

- Arı 1997 Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.
- Askerî Tarih I* “Kütü’l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 1 (Belge No: 1).
- Askerî Tarih II* “Kütü’l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 5 (Belge No: 3).
- Askerî Tarih III* “Kütü’l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 19 (Belge No: 9).

- Askerî Tarih IV* “Kûtü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), EK-3.
- Askerî Tarih V* “Kûtü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 153 (Belge No: 53-7).
- Askerî Tarih VI* “Kûtü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 158 (Belge No: 56).
- Askerî Tarih VII* “Kûtü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 170 (Belge No: 57-6).
- Askerî Tarih VIII* “Kûtü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 173 (Belge No: 57-7).
- Askerî Tarih IX* “Kûtü'l-Amare Kuşatması ve Zaferi”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, Sayı: 137, (Ocak 2016), s. 198 (Belge No: 59-2).
- Birinci 1998 Ali Birinci, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIV, Sayı: 41 (Temmuz 1998), s. 611-620.
- Biyografi* 2009, III *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt: III, (haz: Hülya Toker, Nurcan Aslan), Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara.
- Carr 2011 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, 14. Baskı, İstanbul.
- Çifci 2015 Erhan Çifci (haz.), *Kutül'amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Derin Tarih* “Halil Kut Paşa'nın Yakını Necdet Özgelen Soruyor: Çanakkale Bunca Zamandır Anılıyor da Kütul-amâre'yi Niye Unuttuk”, *Derin Tarih*, Sayı: 49, (Nisan 2016), s. 112-118.
- Dinç 1998 Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın Askerî ve Siyâsî Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Dinç 2016 Mehmet Emin Dinç, “Kütü'l Ammare Kahramanı Halil Paşa'nın Biyografisi ve Kişiliği”, *Unutulan Zafer: Kutü'l Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, s. 151-209.
- Kütü'l-Amâre Zaferi* *Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.
- Kütükoğlu 1998 Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Altıncı Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

- Selçuk 1979 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı*, Birinci Kitap, Üçüncü Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Sorgun 1972 M. Taylan Sorgun, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş -Kütûlamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları-*, 7 Gün Yayınları, İstanbul.
- Sorgun 1997 Taylan Sorgun, *Halil Paşa, İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş*, Kemer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Şahin 2016 Mustafa Şahin, “Kütü'l-Ammare'den Malta'ya: Irak Cephesi 6'ncı Türk Ordusu Komutanlarının (Halil Kut Paşa ve Ali İhsan Sabis Paşa) Tutuklanma ve Sürgün ile Cezalandırılmaları”, *Unutulan Zafer: Kutü'l Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, s. 291-353.
- Taş 2014 Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Yalçın 2015 E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, 5. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara.

SUMMARY

Memories are indispensable elements of history writing. It is possible to say that the memories that have to be handled comparatively with the archive records enrich, color and even detail the narratives of archive documents. The position of the owner of memoirs in the past, the value of the testimony, the coherence of the narrative is influential in evaluating the information. The memoirs that the feelings and thoughts of the past-living period are clearly seen have answers to some of the question marks of the past. The answers to these questions are important in determining the place of events and events in the historical process.

In this study, the memories of Halil (Kut) Pasha was discussed. In the memories of Halil Pasha, who spends the first forty years of his life in a very moving, has the information to be noted in the writing of the history of the relevant period.

It was emphasized that the memories of Halil Pasha, published by Şevket Süreyya Aydemir in the “*Akşam*” newspaper, was a memorandum to the truth. Although it was stated in 1967 that there was no intervention in the “*Halil Paşa, İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*” published by Taylan Sorgun, it was seen in 1972 that it was changed. It is possible to say that Sorgun's work was compiled from the memoirs of Halil Pasha, but that Halil Pasha was not a memory. It seems that Erhan Çifci acted in accordance with the historian sensitivity in the preparation of the publication of the Memoirs of Halil Pasha, which was recently republished. In determining the historical value of the memoirs, the versions of these published reminiscences were to compare with the articles in the “*Akşam*” newspaper, and the documents described by the relevant archival documents were compared.

Until his retirement in 1923, to the subject of action works of Halil Pasha, who played an active role in Rumelia, Tripoli, the various fronts of the First World War and the National Struggle. The words of Necdet Özgelen that the expression “*Bitmeyen Savaş (Endless War)*” was set as a title to his memoir of Halil Pasha shows the importance of defining this immersive life. The assertiveness of Halil Pasha was influential in the face of difficulties. He also showed his organization in Rumelia before he was in Tripoli. Halil Pasha, who returned to the Balkans due to the outbreak of the Balkan Wars, is sad because he does not get results, as every volunteer Ottoman officer in Tripoli feels. Halil Pasha, who sustained his service to the nation in the Balkans, who had been living with death, is on the rank of lieutenant colonel when the First World War begins. Halil Pasha, who was elected to the challenging tasks due to the organizational aspect, was sent to Iran with the units he arranged; then turned over to the Iranian route and was sent to Erzurum against another Russian mission. As a 33-year-old colonel after Erzurum, he ran to the front by finding remedies in case of illness against British attack in Iraq. In the name of the service of the nation, it is possible to see in many places in memoirs of being a duty man beyond the rank and position for the salvation of the country and to follow it from the historical records.

It appears that Halil Pasha, who was under the command of the Nurettin Bey, entered the counterattack after to the arrival of the front line. Among these factors are

the activities of the units organized by Halil Pasha and the charismatic personality of Halil Pasha.

The efforts of the British troops trapped in Kut-al-Amara have been failed. So that it is possible to see how the bribes offered to Halil Pasha were rejected in the memoirs. As is often the case in the narration of events in the memoirs, the association of this event with another bribery issue in history is a good example of history information in Halil Pasha. After Kut-al-amare, Halil Pasha, who is trying to fulfil every task he has undertaken successfully, is known to have an active duty in Azerbaijan.

After the Armistice of Mudros, Halil Pasha in the National Struggle appears to be active in the Caucasus and Russia.

After the victory of the Turkish Independence War, he was silent his corner after rejected his request for duty again.

It is possible to say that this memory, which has detailed information about the National Struggle together with the last years of the Ottoman State and which is a historical value, is a source that should not be kept in sight for these periods.

Ek 1: 10-15 Ekim günleri Şevket Süreyya Aydemir'in önsözleriyle başlayan tefrikada, hatıralar 15 Ekim'den itibaren yayımlanmıştır.

AKŞAM ● 15 Ekim 1967 ● Sayfa: 4

Son Osmanlı Paşası HALİL PAŞA'nın HATIRALARI

Yazan: Şevket Süreyya Aydemir

SON OSMANLI PAŞASI (Halil Paşanın Hatıraları)

Son Osmanlı Paşalarının siyasi ıhtışapı, Harbiye Mektebi yıllarında başladı. Bu terbiye, Abdülhamid'in bütün siyasi yasaklarına rağmen kendisi kendine, gıcık ve bir Hürriyet Mücahidi olarak hazırlanmıştır. Bu hazırlığın en büyük staj ve imtihanı, Abdülhamit Divanharplerinden geçektir.

BİR YENİLGİNİN SEBEBİ:

Ben hayatımın hikâyesine; daha Erkanharp Mektebi sıralarında İken ve Yeğenim Enver ile beraber, başımızdan geçen bir siyasi tevkif olayı ile başlayacağım. Gerçi bizim siyasi heveslerimiz, bizim neslimizin bütün hürriyet âşkı talepleri gibi, daha Harbiye Mektebi sıralarında başladı. Mektebe girili sakatlan siyasi edebiyat. Namık Kemal'in Vatan şifresi, Avrupadan kaçamak gelebilen Genç Türk yayımlarının elden ele dolması, zallın Hükûmdara karşı gürüli intikam yemini ve süre, hep o mektebin duvarları arkasında geçer. Ama ilk ve heyecanlı maceramız, yeğenim Enver ile (Enver Paşa) beraber, bir gece, Erkanharp Mektebinde Tevkifi-mizdir. Bu tevkif, bizim muhafaza altında, Abdülhamid'in Yıldız Sarayına sevkimiz, orada sorgularımız, takibettir.

Sımsıtı bir gece müzakeresindeydik. Bir kaç gün evvel bir arkadaşımızdan e-lime geçen «Les occasions Perdus» —

Kaybedilmiş fırsatları isimli eseri okumuş, bitirmiştim. Bu kitap, Keçecizade İzzet Fuat Paşa tarafından yazılmış, Fransızca yayımlanmıştır.

1877-1878 Osmanlı - Rus harbinde (31 Seferi) Rumelideki Osmanlı Ordusunun Başkumandanı Abdülkerim Paşanın Ya-verliğini yapmış olan Keçecizade İzzet Fuat Paşa bu eserinde, bu harbin gidişinde şahit olduğu olayları anlatıyor, tenkidlerini yapıyor. İzzet Fuat Paşanın kitabından «çıkardığım buluşa şu olmuştur:

Osmanlı Ordusu sayı, silah ve kıy-met bakımından, Rus Ordusundan üstündü. Kusurlarından dolayı topraklarına karşı, Osmanlı ordusunda koçtan dolma mantelli toprak vardı. Kusurları kapaklı tüfeklerine karşılık, Osmanlı ordusu Martin tüfekleri ile silahlılandırılmıştı. Tunaya geçip Güneye Berleyen Rus ordularını Tunaya düşmek için, askerece sayı üstünlüğü bizdeydi. O halde Osmanlı ordusunun yenilgisini ve Rusların İstanbul kapısına (Yeni-köye) kadar gelmelerini mümkün kılan sebkli, hatâ neredeymiş böyle bir Strate-jî hatası neden yapılmıştır?

İzzet Fuat Paşa kitabında, bu olay-ları, gelişmeleri adını adını inceliyor:

«Ona göre Türk ordusu, süredir parçalanmıştır. Varna, Ruseçuk, Silistre ve Plevne gibi dört muhakkem müdafaa dayanışına tahsin edilmiştir. Ama bu dört ordunun başında, gerçekte bir Ba-skumandan bulunmamıştır. Böyle bir Ba-skumandanlık şekilden ibarettir. Meselâ bu işin vasıflarını kendinde top-layan ve bir ara seklen Ba-skumandan sayılan Süleyman Paşa ise, Abdülhamit tarafından şüpheli görülüyordu Çünkü Abdülhamide Padisahlık yolunu açan Sultan Aziz'in tahtından indirilmesi i-sinde; o zaman Harbiye Mektebi Ku-mandanı olan Süleyman Paşa, Harbi-yellerle beraber fillen vazife almıştı. Ne-

ticeyi alan da oydu. İhtilâli tarafları da olan böyle bir kumandanı karşı Abdülhamit kuskudaydı. Onun için de Harbin sevk ve idaresine ait yetkiler, Rumeli Orduları Ba-skumandanlığında değil, İstanbulda Yıldız Sarayında, yani Abdülhamid'in kontrolünde toplanmıştı. Rumeli Orduları ve Ba-skumandanlığı, Yıldızda çalıştırılan Hava Ordusu (Di-rinci Merkez Ordusu) Erkanharbiyesinden emir almaya mecbur edilmişti. Böyle olunca da, Harp mevduatlarındaki or-dular hiç bir zaman kendi teğbibi ve karar güçlerini kullanamamışlardı. Her vaziyet karşısında ve Yıldız Sarayından emir beklemeye mecburdular Emirleri de vakit ve zamanında alamadıkları için, teker teker yenilgiye mahkûm bırakılmışlardı (1).

İşte bütün bu olayların içinde ya-samış olan Keçecizade İzzet Fuat Paşanın kitabında bütün bunlar, heç cephesi ve vesikaları ile anlatılıyor.

YAT BORUSU ÇALARKEN:

İşte stratta ve tam bu kitabı bitirdiğin strada'yda ki yat borusu çaldı. Fakat gene tam bu boru sesleri arandı-ydı ki:

1) Ama bunun sonucu olarak ta or-dular yenilgi 1877-1878 Harbi kaybedilince, Abdülhamit bunun için bir de so-rumlu araması ve Kahraman Süleyman Paşayı tevkif ve hapsederek mahkûm et-tirmiş, Bağdada sürdürmüştü. Süleyman Paşa orada öldü (Süleyman Paşanın gerek hatıraları, gerek Muahkemel, Hür-riyetin ilkünden sonra, oğlu tarafından büyük ciltler halinde yayımlanmıştır)

(Devamı var)

Ek 2: Akşam Gazetesi'nde 28 Kasım 1967 tarihli nüshasında yer alan hatıralar.

AKSAM • 28 Kasım 1967 • Sayfa: 4

Halil ve Salıp Yazarı ve Çizeri: RATIP TAHRUR BURAK

Son Osmanlı Pasası HALİL PAŞA'nın HATIRALARI
Deneyim: Şevket Süreyya Aydemir

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir. Bu memur, Namık Kemal'in kurumuyla, Kurumunun birisi de emiridir.

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

HALİL PAŞA'NIN KENDİSİNİN HATIRALARI

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

BERALAK MİRANERİNE

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

Ek 3: Akşam Gazetesi'nin 3 Aralık 1967 tarihli nüshasındaki Halil Paşa'nın tutku.

AKSAM • 3 Aralık 1967 • Sayfa: 4

Halil ve Salıp Yazarı ve Çizeri: RATIP TAHRUR BURAK

Son Osmanlı Pasası HALİL PAŞA'nın HATIRALARI
Deneyim: Şevket Süreyya Aydemir

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

HALİL PAŞA'NIN KENDİSİNİN HATIRALARI

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

BERALAK MİRANERİNE

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

Ek 4: Akşam Gazetesi'nde 29 Aralık 1967 tarihli nüshasındaki hatıratın son kısmı.

AKSAM • 29 Aralık 1967 • Sayfa: 4

Halil ve Salıp Yazarı ve Çizeri: RATIP TAHRUR BURAK

Son Osmanlı Pasası HALİL PAŞA'nın HATIRALARI
Deneyim: Şevket Süreyya Aydemir

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

HALİL PAŞA'NIN KENDİSİNİN HATIRALARI

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

BERALAK MİRANERİNE

... Bu harbin birisi emekli askerlerdir. Fakat birisi Paşa memurlarından birisi de emiri ve emri bu işin için Osmancılık Kurumunun Çatı Kurumuna birisi de emiridir.

Halil Paşa'nın Hatıralarının Tarihi Kıymeti

Ek 5: Taylan Sorgun tarafından yayınlanan hatıraların muhtelif zamanlardaki baskıları.

Ek 6: Yakın zamanda yapılan iki baskı.

